

OCENA KIERUNKU PRZEMIAN STRUKTURALNYCH W POLSKIM ROLNICTWIE

Zbigniew BRODZIŃSKI¹⁾, Eugeniusz Karol CHYŁEK²⁾

¹⁾ Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Katedra Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska

²⁾ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi w Warszawie, Departament Doradztwa, Oświaty Rolniczej i Nauki

Słowa kluczowe: rolnictwo, wspólna polityka rolna, zmiany strukturalne

Streszczenie

Celem pracy jest charakterystyka kierunków zmian dokonujących się w polskim rolnictwie, z wykorzystaniem wskaźników i cech opisujących przemiany strukturalne w latach 1996–2002. Wykorzystany do analizy zestaw cech obejmował grupy wskaźników charakteryzujących zmiany: aktywności ludności rolniczej w rolnictwie i poza nim, sylwetki użytkowników gospodarstw indywidualnych, powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych oraz intensywności produkcji rolnej.

Zaprezentowano możliwe trendy i kierunki rozwoju polskiego rolnictwa w perspektywie wdrażanych reform wspólnej polityki rolnej UE na tle przemian strukturalnych.

WSTĘP

Zachodzące zmiany strukturalne w polskim rolnictwie mają charakter trwałe. Ich kierunki i tempo będą zależały od reform wspólnej polityki rolnej (WPR). Wielu ekspertów potwierdza ten pogląd, sugerując że jednym z głównych celów przyszłej polityki rolnej Unii Europejskiej powinno być przede wszystkim ułatwienie procesu zmian [HOVE, 2003].

Wśród specjalistów przeważają opinie, że zapoczątkowana w latach 90. XX w. głęboka reforma strukturalna WPR sprzyja poprawie konkurencyjności rolnictwa europejskiego poprzez dążenie do wyrównywania cen wewnętrznych UE z cenami

Adres do korespondencji: dr inż. Z. Brodziński, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Katedra Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska, pl. Łódzki 2, 10-726 Olsztyn; tel. +48 (89) 523-38-22, e-mail: zbr@uwm.edu.pl

światowymi oraz wspieranie dochodów rolniczych za pomocą dopłat bezpośrednich. W czerwcu 2003 r., jeszcze przed rozszerzeniem Wspólnoty, ministrowie rolnictwa 15 krajów UE porozumieli się w sprawie reformy WPR na lata 2007–2013. Reforma ta wprowadza duże zmiany w podejściu UE do sektora rolnego. Głównym celem „nowej wspólnej polityki rolnej” jest wprowadzenie rozwiązań przystosowujących procesy produkcyjne do potrzeb konsumentów i podatników, a także umożliwiających rolnikom krajów członkowskich swobodne reagowanie na sygnały z rynku.

Nowy system wsparcia budżetowego WPR, ustalony w ramach Porozumienia Luksemburskiego w 2003 r., będzie – w opinii jego twórców – korzystny dla zrównoważonego rozwoju rolnictwa i rynków rolnych w UE. W przyszłości większość dopłat będzie wypłacana niezależnie od wielkości produkcji. Nowe, jednorazowe płatności dla gospodarstw rolnych będą uzależnione od przestrzegania norm w zakresie ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności i dobrostanu zwierząt. Ponadto zniesienie powiązania wsparcia z kierunkami produkcji spowoduje, że rolnicy będą bardziej konkurencyjni i zorientowani na rynek, a jednocześnie będą mogli utrzymać swoje dochody na poziomie zbliżonym do dotychczasowego.

Omawiane porozumienie stwarza ekonomiczne warunki dla rozwoju rolnictwa zrównoważonego. Ponadto Porozumienie Luksemburskie daje możliwość radykalnego uproszczenia systemu dopłat bezpośrednich i obniżenia kosztów jego funkcjonowania. Wdrożenie tych mechanizmów we wszystkich (25) krajach członkowskich Unii Europejskiej nie będzie jednak procesem łatwym i szybkim. Uwzględniając złożoność istniejących uwarunkowań realizacji WPR, konieczne jest wprowadzenie licznych reform systemowych.

Jednym z podstawowych skutków omawianych reform są przemiany strukturalne w rolnictwie. Zdiagnozowanie ich kierunku i tempa może ułatwić dokonanie ocen wdrażanych reform w ramach WPR.

METODY BADAŃ

Celem pracy jest charakterystyka kierunków i tempa zmian strukturalnych w polskim rolnictwie, które dokonały się w okresie międzypisowym 1996–2002, na tle zmieniającego się poziomu wsparcia omawianego sektora. W pracy wykorzystano wyniki narodowego spisu powszechnego (NSP) i powszechnego spisu rolnego (PSR) z 2002 r., jak również PSR z 1996 r. oraz wyniki badań własnych, prowadzonych w latach 1997–2004 i obejmujących analizę uwarunkowań procesów modernizacji rolnictwa. Analizowany okres wydaje się wystarczający, by odnotować pewne charakterystyczne tendencje. Ważnym wyzwaniem, ze względu na metodologię oceny kierunku i tempa przemian strukturalnych w rolnictwie, był dobór cech oceny stanu. Do analizy przyjęto zestaw wskaźników charakteryzujących zmiany:

- a) **aktywności ludności rolniczej w rolnictwie i poza nim**, mierzone zmianą liczby pracujących w rolnictwie na 100 ha UR oraz poziomem zainteresowania użytkowników gospodarstw indywidualnych i członków ich rodzin pozarolniczymi źródłami dochodu, w tym: udziałem gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego o powierzchni UR ponad 1 ha prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w ogólnej ich liczbie oraz z zastosowaniem współczynnika aktywności zawodowej ludności w wieku 15 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego (działki rolnej);
- b) **sylwetki użytkowników gospodarstw indywidualnych** – na podstawie takich cech, jak: odsetek użytkowników gospodarstw indywidualnych (działek rolnych) w wieku do 40 lat oraz odsetek użytkowników gospodarstw indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha posiadających wykształcenie wyższe, średnie i zasadnicze;
- c) **powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych**, scharakteryzowanej z wykorzystaniem takich cech, jak: udział gospodarstw indywidualnych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych o powierzchni: 5–10 ha, 10–50 ha i ponad 50 ha oraz średnia powierzchnia UR w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha;
- d) **intensywności produkcji rolnej**, interpretowanej za pomocą takich cech, jak: średnia wielkość stada bydła i trzody chlewnej w gospodarstwie (w szt.), obsada bydła i trzody chlewnej w gospodarstwach rolnych (szt. na 100 ha UR), udział gruntów ornych gospodarstw indywidualnych w gruntach ornych gospodarstw rolnych, udział zbóż w strukturze zasiewów w ogólnej powierzchni pod zasiewami w gospodarstwach indywidualnych oraz udział podatku rolnego w dochodach własnych gmin.

Obserwowane zmiany strukturalne w rolnictwie są znacznie zróżnicowane przestrzennie, zarówno ze względu na skalę, jak i kierunek. Taki stan utwierdza w przekonaniu, że sektor ten wywiera znaczący wpływ na krajobraz wiejski, będąc przy tym ważnym obszarem aktywności gospodarczej mieszkańców wsi. Jednym z głównych priorytetów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wydaje się wspieranie kierunkowych przemian strukturalnych i modernizacji podstawowych elementów infrastruktury tych terenów oraz realizacja, zgodnych z założeniami WPR, przekształceń w samym rolnictwie. Tak realizowane procesy przekształceń, mimo trudności w osiągnięciu zakładanych celów, powinny przyczynić się do lepszej harmonii rozwoju przyszłego modelu polskiego rolnictwa i dynamicznych przekształceń na obszarach wiejskich.

WYNIKI BADAŃ

AKTYWNOŚĆ W ROLNICTWIE I POZA NIM LUDNOŚCI ROLNICZEJ

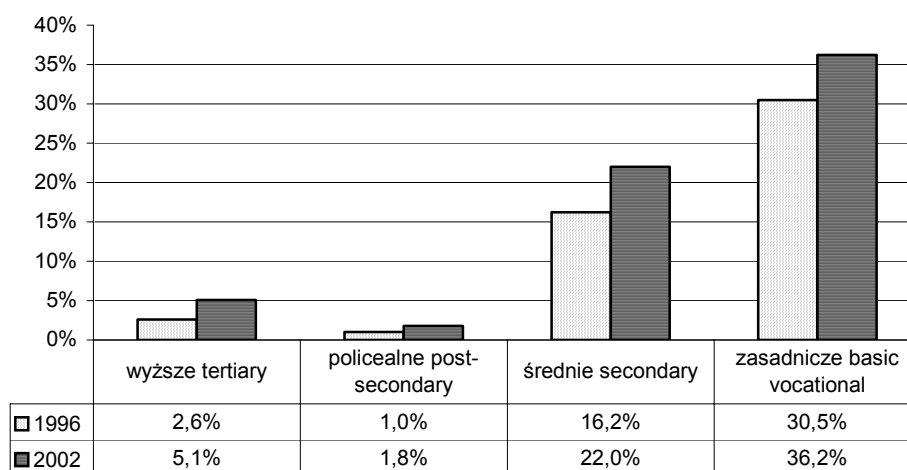
W latach 1996–2002 liczba osób pracujących w rolnictwie na 100 ha UR zmniejszyła się średnio w kraju o 23,5% (tab. 1). Najniższe jej wartości odnotowano w regionach mających na tle kraju korzystną strukturę agrarną, a więc w województwach zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Największe spadki liczby pracujących w rolnictwie na 100 ha UR odnotowano kolejno w województwach: opolskim (o 34,8%), mazowieckim (o 29,2%) oraz kujawsko-pomorskim (o 28,0%) (tab. 1). Należy się spodziewać, że omawiana tendencja spadku zatrudnienia w rolnictwie będzie występowała również w najbliższych latach.

W skali kraju w omawianym okresie 6 lat udział gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego o powierzchni UR ponad 1 ha prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w ogólnej liczbie tych gospodarstw zwiększył się o 26,3%. Analizując aktywność pozarolniczą producentów rolnych, można zauważyć, że największe skupiska gmin o korzystnej na tle kraju wartości omawianego wskaźnika znajdują się w północno-zachodniej części Polski – woj. zachodniopomorskie, lubuskie, zachodnia część woj. pomorskiego i kujawsko-pomorskiego oraz północna część woj. wielkopolskiego i dolnośląskiego. Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w 2002 r. w poszczególnych gminach omawianego terenu wynosił od ok. 12 do ponad 50%. W latach 1996–2002 największą dynamikę wzrostu omawianego wskaźnika, powyżej średniej krajowej, zanotowano w województwach: kujawsko-pomorskim, lubelskim, łódzkim, mazowieckim, opolskim, podlaskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim (tab. 1). Z dużym prawdopodobieństwem można się spodziewać, że realizowana polityka rolna UE będzie sprzyjała dalszej dywersyfikacji źródeł dochodu tak rolników, jak i pozostałych mieszkańców wsi.

Niepokojące jest, że współczynnik aktywności zawodowej ludności w wieku 15 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego (działki rolnej) w latach 1996–2002 zmniejszył się o 26,6%, co oznacza, że zmniejszyło się zainteresowanie ludności rolniczej poszukiwaniem pracy, a tym samym niepokojąco wzrosła liczba osób w wieku produkcyjnym pozostających bez pracy (40,9% wśród ludności w wieku 15 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego (działki rolnej)). Jedną z ważniejszych przyczyn zaistniałej sytuacji wydaje niskie tempo tworzenia nowych miejsc pracy (inicjatywy gospodarcze ludności wiejskiej mają zwykle charakter przedsięwzięć mikro) oraz znaczny odsetek osób pracujących bez zarejestrowania, w tym głównie w budownictwie i usługach. Problem ten został zauważony m.in. w badaniach prowadzonych na terenie woj. warmińsko-mazurskiego [Potencjał Plus..., 2006].

SYLWETKA UŻYTKOWNIKÓW GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Analiza zmian sylwetki użytkowników gospodarstw indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha wskazuje, że w latach 1996–2002 znacznie poprawił się poziom ich wykształcenia. Osoby legitymujące się dyplomem wyższej uczelni w omawianej grupie w 1996 r. stanowiły 2,6%, natomiast w 2002 r. – 5,1%. Korzystne tendencje zmian poziomu wykształcenia odnotowano również wśród przedstawicieli grup użytkowników gospodarstw indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha z wykształceniem średnim (zwiększenie udziału z 16,2 do 22,0%) oraz z zasadniczym (zwiększenie udziału z 30,5 do 36,2%) (rys. 1). Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem co najmniej średnim w ogólnej liczbie użytkowników jest zróżnicowany. Najlepiej wykształceni są rolnicy z woj. dolnośląskiego (użytkownicy indywidualnych gospodarstw rolnych posiadający wykształcenie co najmniej średnie w 2002 r. stanowili 35,9%), następnie śląskiego (35,8%) i zachodniopomorskiego (35,1%), a najniższym poziomem wykształcenia legitymują się rolnicy z woj. opolskiego, gdzie wykształcenie co najmniej średnie posiadało 28,4% rolników, oraz kolejno kujawsko-pomorskiego (29,1%) i łódzkiego (29,6%).

Rys. 1. Zmiany struktury wykształcenia użytkowników gospodarstw indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha w latach 1996–2002. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Fig. 1. Changes in the education structure of individual holders of farms with cropland area larger than 1 ha in the years 1996–2002. Source: own studies based on data from the Main Statistical Office

Przedstawione korzystne zmiany w poziomie wykształcenia rolników interpretuje się na ogół jako efekt wymiany starszych pokoleń rolników na młodsze, lepiej wykształcone. Wyniki przeprowadzonych analiz świadczą jednak, że udział użyt-

kowników gospodarstw indywidualnych (działek rolnych) w wieku do 40 lat w latach 1996–2002 zmalał z 27,0 do 25,9% (tab. 1). Tak więc znaczna poprawa poziomu wykształcenia użytkowników gospodarstw jest w głównej mierze następstwem odchodzenia z rolnictwa osób wiekowo starszych, o relatywnie niskim poziomie wykształcenia. Z dużym prawdopodobieństwem można przewidzieć, że znaczne zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia rolników będzie miało wpływ na poziom absorpcji środków przeznaczonych na rozwój rolnictwa w ramach WPR.

POWIERZCHNIA UŻYTKÓW ROLNYCH W GOSPODARSTWACH INDYWIDUALNYCH

W okresie objętym analizą średnia powierzchnia UR w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha zwiększyła się z 6,99 do 7,41 ha (o 6,0%), co było głównie następstwem zwiększenia się udziału liczby gospodarstw indywidualnych o powierzchni UR ponad 50 ha (tab. 2). W krajach UE, w okresie przed jej ostatnim poszerzeniem proces koncentracji ziemi miał charakter ciągły, a w latach 1995–2000 liczba gospodarstw rolnych zmniejszyła się o 8,1%, natomiast średnia powierzchnia gospodarstwa zwiększyła się zaledwie o 1,6% [ZIĘTARA, 2004]. Liczba gospodarstw rolnych w Polsce w omawianym okresie zmniejszyła się o 8,2%, natomiast średnia powierzchnia gospodarstwa zwiększyła się o 10,8%.

W przekroju terytorialnym największą średnią powierzchnię UR w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha odnotowano w województwach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim, natomiast najmniejszą – w województwach małopolskim, podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim.

Generalnie w kraju w strukturze gospodarstw rolnych udział gospodarstw z przedziału 5–10 ha w latach 1996–2002 zmniejszył się o ok. 3%. W układzie przestrzennym widoczna jest koncentracja tych gospodarstw w środkowo-wschodniej części kraju. Największy udział gospodarstw o powierzchni 5–10 ha w gospodarstwach ogółem odnotowano kolejno w województwach: łódzkim (24,1%), mazowieckim (22,0%), lubelskim (21,0%), podlaskim (20,4%) i świętokrzyskim (18,4% – w tym głównie w południowej jego części). W strukturze obszarowej gospodarstw rolnych zmniejszył się udział gospodarstw w przedziale 10–50 ha; w województwie podlaskim nadal one dominują, ale ich udział zmniejszył się z 37,2 do 35,4% (przy czym w większości gmin zachodniej jego części ich udział wynosi 42,6–71,7%). Gospodarstwa z przedziału 10–50 ha stanowią 28,6% ogółu gospodarstw w województwie warmińsko-mazurskim, 26,5% w kujawsko-pomorskim, 23,1% w pomorskim i 22,9% w wielkopolskim (tab. 2).

Udział gospodarstw indywidualnych o powierzchni ponad 50 ha w ogólnej liczbie gospodarstw jest największy w województwach zachodniopomorskim (3,4%) i warmińsko-mazurskim (3,0%) (tab. 2). Udział gospodarstw w przedziale

Tabela 2. Udział gospodarstw indywidualnych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych oraz średnia powierzchnia UR w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha w latach 1996–2002 według województw

Table 2. Contribution of individual farms to the total number of farms and mean area of croplands in individual farms of cropland area larger than 1 ha in the years 1996–2002 in particular voivodships

Województwo Voivodship	Lata Years	Udział gospodarstw indywidualnych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych Contribution of individual farms to the total number of farms				Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni UR ponad 1 ha Mean area of croplands in farms of cropland area larger than 1 ha
		1–5 ha	5–10 ha	10–50 ha	>50 ha	
1	2	3	4	5	6	7
Polska Poland	1996	66,6	17,0	12,5	0,4	6,99
	2002	66,5	14,5	12,3	0,7	7,41
Dolnośląskie	1996	56,0	13,8	12,6	1,1	9,39
	2002	58,6	11,7	11,3	1,5	9,59
Kujawsko-pomorskie	1996	66,9	18,8	25,3	0,7	10,45
	2002	68,3	16,4	26,5	1,5	12,32
Lubelskie	1996	77,7	26,1	11,2	0,1	6,06
	2002	72,9	21,0	12,2	0,3	6,57
Lubuskie	1996	50,2	9,0	12,4	1,2	9,93
	2002	57,5	8,8	10,7	1,8	9,84
Łódzkie	1996	77,6	28,1	13,5	0,1	6,47
	2002	78,6	24,1	14,9	0,2	6,73
Małopolskie	1996	62,1	8,2	1,1	0,0	3,17
	2002	58,0	6,9	1,3	0,1	3,20
Mazowieckie	1996	80,0	26,8	17,8	0,1	7,15
	2002	78,9	22,0	17,4	0,3	7,40
Opolskie	1996	55,5	12,6	11,9	0,7	7,42
	2002	56,2	10,9	12,5	1,4	9,31
Podkarpackie	1996	65,9	10,3	1,3	0,1	3,50
	2002	63,6	8,9	1,6	0,1	3,46
Podlaskie	1996	81,8	24,1	37,2	0,3	10,73
	2002	83,1	20,4	35,4	0,7	11,07
Pomorskie	1996	62,7	13,7	24,1	1,4	12,10
	2002	69,9	13,9	23,1	2,3	12,90
Śląskie	1996	40,9	5,9	2,0	0,1	3,74
	2002	43,8	5,5	2,3	0,2	3,93

cd. tab. 2

1	2	3	4	5	6	7
Świętokrzyskie	1996	75,9	22,5	4,6	0,1	4,67
	2002	72,9	18,4	5,6	0,1	4,74
Warmińsko-mazurskie	1996	60,7	9,5	31,3	1,9	16,49
	2002	64,3	9,8	28,6	3,0	17,07
Wielkopolskie	1996	64,3	17,0	21,0	0,7	9,44
	2002	68,8	16,3	22,9	1,3	10,81
Zachodniopomorskie	1996	53,3	9,2	19,8	2,4	16,15
	2002	58,0	9,4	16,7	3,4	16,22

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Source: own studies based on data from the Main Statistical Office.

50–100 ha jest zbliżony w obydwu regionach, jednak w województwie zachodniopomorskim widoczna jest większa koncentracja gospodarstw o powierzchni ponad 100 ha.

INTENSYWNOŚĆ PRODUKCJI ROLNEJ

Analizowano również cechy ilustrujące zmianę intensywności produkcji rolnej w latach 1996–2002 (tab. 3). W omawianym okresie odnotowano w skali kraju znaczne zwiększenie wartości większości wybranych cech, z wyjątkiem średniej wielkości stada bydła oraz jego obsady w gospodarstwach rolnych. Wraz ze spadkiem liczby gospodarstw zajmujących się chowem krów zmniejszyło się również jego pogłowie. W 1996 r. w Polsce w gospodarstwach rolnych o powierzchni UR ponad 1 ha było 3336,1 tys. krów, natomiast w 2002 r. liczba krów zmalała do 2832,1 tys. szt. [JÓZWIĄK, 2003]. Z danych spisowych z 2002 r. wynika, że w gospodarstwach indywidualnych znajdowało się 95% pogłowia krów mlecznych, zaś w sektorze publicznym utrzymywano niewiele ponad 1%. W 1996 r. obsada bydła na 100 ha UR w gospodarstwach rolnych wynosiła średnio 41,1 szt., podczas gdy w 2002 r. zmniejszyła się do 32,7 szt., a więc o 20,4%. Obsada bydła przekraczała 40 szt. na 100 ha UR w gospodarstwach rolnych z terenu województw podlaskiego i mazowieckiego. We wszystkich regionach z wyjątkiem woj. podlaskiego w omawianym okresie odnotowano spadek obsady bydła.

Obsada trzody chlewnej w 1996 r. wynosiła średnio 103,5 szt. na 100 ha UR w gospodarstwach rolnych, a w 2002 r. wzrosła o 6,5%. W analizowanym okresie największą koncentrację produkcji żywca wieprzowego, przekraczającą średnią jego wartość w kraju, odnotowano kolejno w województwach: kujawsko-pomorskim, opolskim, pomorskim i wielkopolskim. W gminach województwa wielkopolskiego położonych wzdłuż granicy z województwem dolnośląskim obsada trzo-

dy chlewnej (w sztukach na 100 ha UR) w 2002 r. przekraczała 293 szt., a średnia wielkość stada wynosiła 41,4–95,9 szt.

W ocenie zmian poziomu intensywności produkcji rolnej ważną cechą wydaje się procentowy udział zbóż, w strukturze zasiewów, w ogólnej powierzchni pod zasiewami w gospodarstwach indywidualnych. Odnotowany wzrost wartości omawianej cechy z 70,9 do 78,0%, świadczy o postępującej koncentracji uprawy zbóż.

W siedmiu województwach (lubuskim, opolskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim) udział użytków rolnych (UR) w powierzchni ogólnej indywidualnych gospodarstw rolnych w 2002 r. przekraczał 91%. W tych też regionach udział zbóż w strukturze zasiewów przekraczał 80%.

Ponieważ udział zbóż w strukturze zasiewów przekracza 66%, istnieje realna groźba perspektywicznego zmniejszenia plonów oraz obniżenia jakości technologicznej zbóż, co w związku z chęcią zachowania przynajmniej dotychczasowego poziomu ilościowego i jakościowego będzie związane ze zwiększeniem nakładów na ich uprawę.

WPLYW REFORM WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ NA POLSKIE ROLNICTWO

W 2003 r. Unia Europejska zapowiedziała dokonanie zmian w WPR. Są one odpowiedzią na ewolucję oczekiwań konsumentów Unii Europejskiej w odniesieniu do społecznych funkcji rolnictwa w zakresie metod produkcji rolnej przyjaznych środowisku, uwzględniających bezpieczeństwo żywności i dobrostan zwierząt oraz uwarunkowaniom współpracy międzynarodowej.

Zasadniczym elementem nowej WPR jest oddzielenie płatności bezpośrednich od struktury i wielkości produkcji rolnej (ang. „decoupling”). Oznacza to zastąpienie większości dotychczasowych płatności bezpośrednich, specyficznych dla poszczególnych rodzajów produkcji, systemem jednolitej płatności, niezależnej od produkcji (ang. SPS – “Single Payment Scheme”).

Do innych zasadniczych elementów reformy WPR należą:

- dalsze obniżenie cen interwencyjnych na rynku mleka w zamian za wyższe płatności bezpośrednie,
- zmniejszenie kwot płatności bezpośrednich dla największych gospodarstw z przeznaczeniem wygospodarowanych środków finansowych na wzmocnienie działań na rzecz wsi (modulacja),
- mechanizm dyscypliny finansowej uniemożliwiający wzrost wydatków budżetowych na WPR ponad limity przyjęte przez Radę UE na szczycie w Berlinie w 2002 r.,
- powiązanie otrzymywania płatności bezpośrednich (SPS) i płatności specyficznych dla określonych kierunków produkcji z obowiązkiem spełniania określo-

nych standardów przez gospodarstwo – zasada wzajemnej zgodności (ang. „cross-compliance”),

– zwiększenie roli (zakresu i poziomu wsparcia) rozwoju obszarów wiejskich.

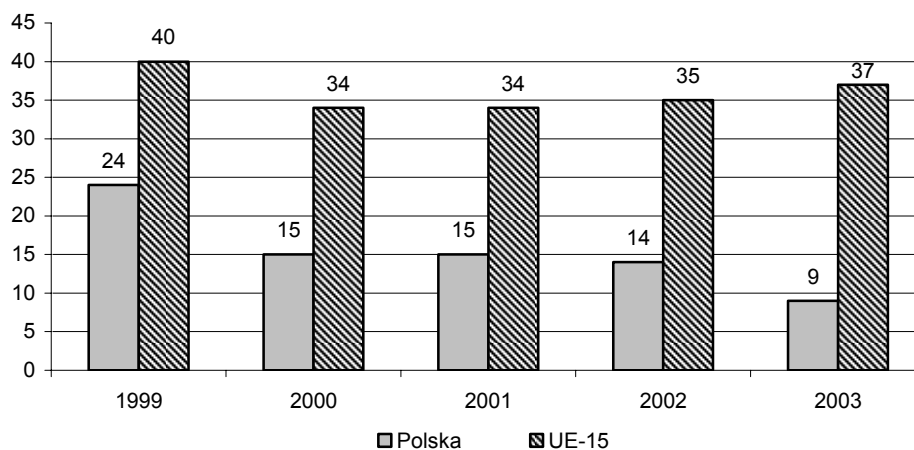
Znaczenie nowej koncepcji WPR dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce można określić w następujący sposób:

- a) podstawową formą wsparcia rolnictwa będą płatności bezpośrednio oddzielone od produkcji, co oznacza bardzo istotne uproszczenie w aspekcie niezbędnych działań administracyjnych oraz dostępności tych środków dla rolników;
- b) oddzielenie płatności bezpośrednich od produkcji oznacza, iż struktura i poziom produkcji będą uzależnione w dużo większym stopniu od sygnałów płynących z rynku, co zapewni poprawę efektywności ekonomicznej sektora rolnego i nie będzie skłaniać do kosztownych dostosowań produkcji tylko w celu otrzymania płatności, a lepiej przygotowuje rolników UE do nowych wyzwań związanych z postępującą globalizacją sektora rolnego;
- c) zastosowanie tego systemu wsparcia w całej Unii Europejskiej daje szansę lepszemu wykorzystania przez Polskę przewag komparatywnych w ramach tego sektora; w świetle „Strategii rozwoju obszarów wiejskich rolnictwa na lata 2007–2013” omawiany system będzie sprzyjał szybkiemu rozwojowi sektora towarowego w polskim rolnictwie, zorientowanego zarówno na konkurencję na rynku unijnym, jak i światowym;
- d) nowa polityka rolna pogłębi zmiany w strukturze produkcji rolnej w Polsce (silniejsze odzwierciedlenie przewag komparatywnych) związane z włączeniem do „Jednolitego Rynku”, co może zwiększyć zapotrzebowanie na środki inwestycyjne w tym sektorze (dostosowania strukturalne); identyfikacja kierunków zmian w wymienionej strukturze produkcji powinna być jednym z podstawowych elementów tworzenia strategii wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich;
- e) wprowadzenie wymogu spełniania różnych standardów z zakresu ochrony środowiska, dobrostanu zwierząt i bezpieczeństwa żywności w systemie wsparcia bezpośredniego będzie stanowiło znaczący bodziec do poprawy pozaprodukcyjnych elementów funkcjonowania sektora rolno-spożywczego;
- f) w świetle strategii rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich istotny będzie wpływ zasady zrównoważonego rozwoju i wzajemnej zgodności celów; oznaczać to może konieczność wsparcia procesów przemian strukturalnych w rolnictwie, w tym przede wszystkim na poziomie gospodarstw.

Uwzględniając przyjęte zasady dopłat oraz uwarunkowania związane z trudnościami procesu dywersyfikacji zatrudnienia w sektorze rolnym i na obszarach wiejskich, a także związek emocjonalny mieszkańców wsi z posiadaniem ziemi, istnieje zagrożenie wykorzystywania, zwłaszcza w gospodarstwach o małym areale, dopłat jako pomocy socjalnej. Takie zachowania mogą jeszcze na pewien okres utrwalić aktualną strukturę i istnienie 2–3- czy 4-hektarowych gospodarstw rolnych.

Opracowana w resorcie rolnictwa „Strategia rozwoju obszarów wiejskich rolnictwa na lata 2007–2013” jest zgodna z kierunkiem reformy WPR. Kładzie się w niej nacisk na zrównoważony rozwój rolnictwa oraz zwiększenie znaczenia obszarów wiejskich poprzez wprowadzenie nowych instrumentów i rozwiązań. Zdefiniowane w omawianym dokumencie główne problemy oraz przedstawione szanse rozwoju polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich mogą stanowić podstawę do opracowania kierunku działań polityki krajowej na lata 2007–2013.

Jedną z głównych barier przemian strukturalnych i rozwoju polskiego rolnictwa jest niedostatek kapitału, wynikający głównie ze słabej koniunktury w rolnictwie. W ostatnich latach zaledwie ok. 10% gospodarstw rolnych miało zdolność do akumulacji. Złożyły się na to niekorzystne dla rolnictwa relacje cen (pogarszający się wskaźnik „nożyc cen”), spadek produkcji globalnej w latach 2002–2003 oraz niski poziom wsparcia rolnictwa (ekwiwalent subwencji dla producentów rolnych – PSE)¹⁾, który w 2003 r. w Polsce wynosił 9% wobec 37% w krajach tzw. unijnej piętnastki (rys. 2).

Rys. 2. Wskaźnik wsparcia rolnictwa (PSE) w Polsce i Unii Europejskiej (UE-15) w latach 1999–2003. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OECD

Fig. 2. Producer Support Estimate (PSE) in Poland and in the EU (UE-15) in the years 1999–2003. Source: own studies based OECD data

¹⁾ Wskaźnik wsparcia rolnictwa PSE (ang. „Producer Subsidy Estimate”) służy do pomiaru wielkości transferu środków pieniężnych od konsumentów i podatników do producentów rolnych, wynikającego z określonej polityki rolnej. PSE (wyrażony w procentach) umożliwia porównanie poziomu wsparcia producentów rolnych w różnych krajach, oznacza relację wartości wsparcia do wartości finalnej produkcji rolnej.

W „Założeniach do narodowego planu rozwoju na lata 2007–2013” przyjęto, że w ramach strategii rozwoju regionalnego należy położyć nacisk na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Priorytetami w tym zakresie powinny być:

- rozwój ekonomiczny zwiększający atrakcyjność obszarów wiejskich dla ich mieszkańców i przedsiębiorców,
- wzmocnienie zrównoważonego ekonomicznie rozwoju sektora rolnego z jednoczesnym uwzględnieniem zachowania równowagi środowiska naturalnego,
- zwiększenie konkurencyjności sektora przetwórstwa rolnego dzięki poprawie jakości produktów rolnych i dostosowaniu podaży do wymagań rynkowych.

Osiągnięcie wyżej wymienionych celów, w tym zwłaszcza oczekiwanych przemian strukturalnych w rolnictwie, będzie możliwe pod warunkiem efektywnego wykorzystania instrumentów krajowych oraz instrumentów współfinansowanych w ramach funduszy strukturalnych WPR. Europejski Fundusz Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich²⁾, poza podstawowymi kierunkami wsparcia rolnictwa, stwarza nowe możliwości wsparcia w zakresie realizacji celów rozwoju obszarów wiejskich. Ważnymi funduszami, których wykorzystanie może wspierać instrumenty i procesy zmian w rolnictwie i na obszarach wiejskich, są: Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego oraz Europejski Fundusz Społeczny. Kształtowanie warunków pracy i życia ludności wiejskiej, odpowiadających standardom cywilizacyjnym i pozwalającym mieszkańcom wsi realizować ich cele ekonomiczne, kulturowe i społeczne, jak i kształtowanie warunków zrównoważonego rozwoju oraz ochronę zasobów środowiska naturalnego i wiejskiego dziedzictwa kulturowego są celami długofalowymi, a ich realizacja powinna mieć charakter działań stałych. Tempo ich realizacji w nadchodzących latach powinno ulec znacznemu przyspieszeniu z dwóch powodów. Przede wszystkim środki przeznaczone na rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa będą kilkakrotnie wyższe niż dotychczas, poza tym w wyniku objęcia Polski mechanizmami WPR sytuacja dochodowa rolników powinna się zdecydowanie poprawić, co znacząco powinno przyczynić się do oczekiwanych przemian strukturalnych w polskim rolnictwie.

Sektorowy program operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” oraz „Plan rozwoju obszarów wiejskich na lata 2004–2006” są w dużym stopniu kontynuacją programu SAPARD. Niewątpliwie ich realizacja, tak samo jak „wiejskich” elementów innych programów operacyjnych realizowanych w latach 2004–2006 (SOP „Wspieranie konkurencyjności przedsiębiorstw”, SOP „Rozwój zasobów ludzkich”, „Zintegrowany program operacyjny rozwoju regionalnego”) spowoduje, że przemiany strukturalne w rolnictwie i sytuacja społeczno-gospodarcza obszarów wiejskich w 2007 r. będą lepsze niż obecnie.

²⁾ Nowy fundusz rolny, z którego środków od 1 stycznia 2007 r. wspierany będzie rozwój obszarów wiejskich w krajach UE.

Możliwości osiągnięcia celów programów strukturalnych dotyczących obszarów wiejskich w latach 2007–2013 będą zależały przede wszystkim od wyraźnej poprawy sytuacji makroekonomicznej kraju. Dotyczy to głównie nowych miejsc pracy, które mogłyby stopniowo przejmować nadwyżkę siły roboczej w rolnictwie. Żłudne byłoby jednak oczekiwanie, że nawet szybki wzrost popytu na siłę roboczą w pozarolniczych działach gospodarki wchłonie całe bezrobocie jawne i utajone w rolnictwie. Nie powtórzy się bowiem sytuacja z początku istnienia EWG, kiedy szybko rozwijający się przemysł i usługi „wysały” nadmiar siły roboczej z rolnictwa, przyspieszając zakrojone na szeroką skalę przemiany struktury agrarnej. Obecne technologie w przemyśle są bowiem pracooszczędne, ponadto nastąpiłoby przede wszystkim zmniejszenie bezrobocia „przemysłowego”, między innymi dlatego, że wiejska siła robocza jest mało mobilna i w większości słabo wykształcona.

Mimo planowanego przeznaczenia w nadchodzących latach kilkakrotnie większych środków finansowych na wsparcie procesu przemian strukturalnych niż dotychczas, trudno oczekiwać szybkiego rozwiązania problemów obszarów wiejskich, w tym: likwidacji bezrobocia, poprawy struktury agrarnej, a także zmniejszenia dysparytetu dochodów rolniczych. Różnice w wydajności pracy między pozostałymi działami gospodarki a rolnictwem są co najmniej kilkakrotne i się powiększają. Nie maleją też różnice w poziomie wykształcenia mieszkańców miast i wsi. Są to tendencje, które będzie niezwykle trudno zahamować lub wręcz odwrócić.

W celu określenia kierunków rozwoju Europejskiego Obszaru Gospodarczego jednym z ważniejszych jej elementów powinna być reforma WPR, dalsza liberalizacja rynków rolnych oraz pojawianie się nowych „regionów eksportujących”, a także porozumień międzynarodowych dotyczących ochrony środowiska.

Planowana reforma WPR doprowadzi do zmniejszenia wspierania rynku i protekcji oraz do oddzielenia płatności bezpośrednich od produkcji. Zmiany te powinny umożliwić rolnikom, a jednocześnie wymusić na nich reakcje na sygnały popytu i podaży z rynku. Wymagają one przygotowania porządných modeli kontroli rynku wewnętrznego 25 krajów Unii Europejskiej i rynku światowego, w tym badań sprzedaży i zasad funkcjonowania łańcucha żywnościowego. Gospodarka, przyszły rozwój sektora rolnego UE i obszarów wiejskich są ze sobą trwale powiązane. Dlatego też konieczne jest opracowanie ilościowych i jakościowych narzędzi i metod do analizowania wszystkich ogniw łańcucha żywnościowego oraz przemysłu rolno-spożywczego w UE z uwzględnieniem struktury, konkurencji, koncentracji, dynamiki, wydajności gospodarczej (w tym strategii i konkurencyjności), otoczenia instytucjonalno-prawnego i głównych czynników zmian (prawnych, gospodarczych, społecznych i technicznych). Analizując występujące zależności, należy wziąć pod uwagę również wpływ łańcucha żywnościowego na proces przemian strukturalnych w rolnictwie, rozwój społeczno-gospodarczy i jego oddziaływanie na sposób realizacji polityki rolnej.

Osiągnięcie stałego rozwoju w krajach UE, w przedstawionych uwarunkowaniach, wymaga skutecznej realizacji, również w Polsce, wszystkich trzech filarów strategii lizbońskiej – ekonomicznego, społecznego i środowiskowego – gdyż są one równie ważne i wzajemnie się wzmacniają.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone w latach 1996 i 2002 powszechne spisy rolne potwierdziły, że w polskim rolnictwie następują zmiany strukturalne, których przyczyn upatruje się przede wszystkim w uwarunkowaniach wynikających z rozwoju gospodarki. Do zjawisk o korzystnym znaczeniu dla rozwoju obszarów wiejskich należy zaliczyć poprawę struktury obszarowej gospodarstw, wzrost poziomu wykształcenia rolników oraz wzrost zainteresowania producentów rolnych pozarolniczymi źródłami dochodu, przy czym tempo omawianych zmian jest zróżnicowane przestrzennie.

Wyniki spisu z 2002 r. wykazały wzrost liczby gospodarstw indywidualnych obszarowo najmniejszych, o powierzchni 1–5 ha UR w stosunku do 1996 r. Na wzrost średniej powierzchni UR w gospodarstwach indywidualnych (ponad 1 ha) wpływ miał głównie przyrost gospodarstw indywidualnych o powierzchni ponad 50 ha UR. Widoczna jest więc z jednej strony koncentracja zasobów ziemi w dużych gospodarstwach rolnych, z drugiej zaś – postępujące rozdrobnienie działek rolniczych, głównie w sąsiedztwie dużych miast i na terenach atrakcyjnych przyrodniczo. O ile proces koncentracji ziemi wydaje się (do pewnej jego skali) pożądany, o tyle masowe wycofywanie z produkcji atrakcyjnie położonych działek rolnych może prowadzić do trwałych i nieodwracalnych zmian w krajobrazie wiejskim.

Obserwowane zmiany strukturalne w rolnictwie są znacznie zróżnicowane przestrzennie zarówno ze względu na skalę, jak i kierunek. Taki stan utwierdza w przekonaniu, że sektor ten wywiera znaczący wpływ na krajobraz wiejski, będąc przy tym ważnym obszarem aktywności gospodarczej mieszkańców wsi. Jednym z głównych priorytetów zrównoważonego rozwoju rolnictwa wydaje się wspieranie przemian strukturalnych, w których następstwie będzie się kształtował przyszły model polskiego rolnictwa towarowego.

Zniesienie, w ramach WPR na lata 2006–2013, powiązania między bezpośrednim ekonomicznym wsparciem a wielkością produkcji wprowadzi sektor rolny w rozwiązania o wyższych wskaźnikach konkurencyjności i zorientowane na rynek. To z kolei doprowadzi do dywersyfikacji i wprowadzenia bardziej konkurencyjnych upraw. W celu poprawy konkurencyjności oraz rozwijania i promowania nowoczesnych upraw, o wysokich wskaźnikach jakościowych, potrzebne są badania, obejmujące narzędzia analizy kosztów i korzyści.

Nowa orientacja WPR promuje „prorynkowy” model produkcji, w którym rolnicy będą musieli reagować na sygnały rynku. Będą musieli jednak także zwracać

uwagę na inne problemy ważne dla terenów wiejskich (środowisko, aspekty społeczne i kulturalne). Osiągnięcie w tych warunkach trwałości gospodarstw oznacza sprostanie trzem wyzwaniom: gospodarczemu (przez poprawę rentowności i konkurencyjności sektora rolnego), społecznemu (przez utworzenie sieci bezpieczeństwa i poprawę warunków życia na obszarach wiejskich) oraz ekologicznemu (przez promowanie działań przyjaznych środowisku, w tym świadczenie usług związanych z zachowaniem siedlisk, bioróżnorodności i krajobrazu).

Wykonano w ramach tematu badawczego nr 3 P06S 020 25.

LITERATURA

- HOVE K., 2003. Sektor rolny w Europie Środkowej i Wschodniej: problemy wynikające z kolejnego powiększenia Unii Europejskiej. *Wiś Rol.* nr 4(121) s. 9–19.
- JÓZWIAK W., 2003. Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996–2002. Warszawa: GUS ss. 178.
- Potencjał Plus – Badanie ukrytego potencjału rynku pracy, 2006. Pr. zbior. Red. J. Witkowski. Olsztyn: Olsztyńska Szkoła Biznesu, ASM – Centrum Badań i Analiz Rynku, Pol. Tow. Statyst. ss. 162.
- ZIĘTARA W., 2004. Kierunki i szanse rozwojowe przedsiębiorstw rolniczych w Polsce w warunkach integracji z Unią Europejską. *Probl. Rol. Świat.* t. 11 s. 226–238.

Zbigniew BRODZIŃSKI, Eugeniusz Karol CHYLEK

EVALUATION OF THE DIRECTION OF STRUCTURAL TRANSFORMATIONS IN POLISH AGRICULTURE

Key words: agriculture, common agricultural policy, structural changes

S u m m a r y

The paper was aimed at characterizing directions of changes that had taken place in Polish agriculture in the years 1996-2002 with the use of indices and features describing structural transformations. The applied set of features involved: activity of rural population in agriculture and outside it, profiles of individual farm holders, areas of croplands in individual farms and the intensity of agricultural production.

Possible trends and directions of development of Polish agriculture in view of implemented reforms of the EU common agricultural policy against structural transformations were presented.

Recenzenci:

prof. dr hab. Marek Kłodziński

prof. dr hab. Stanisław Łojewski

Praca wpłynęła do Redakcji 18.02.2006 r.

Tabela 1. Zestawienie gospodarstw i ludności związanej z rolnictwem oraz współczynnik jej aktywności zawodowej w latach 1996 i 2002 według województw
Table 1. Farms, population associated with agriculture and coefficient of its professional activity in the years 1996 and 2002 set up for particular voivodships

Województwo Voivodship	Lata Years	Pracujący w rolnictwie Employed in agriculture		Udział gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa in- dywidualnego o powierzchni UR ponad 1 ha prowadzących pozarol- niczą działalność gospodarczą w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych Contribution of households with the holder of farm with cropland area larger than 1 ha carrying economic non-agricultural activity to the total number of individual farms	Współczynnik aktywności zawodowej ludności w wieku 15 lat i więcej w gospodar- stwach domowych z użytkownikiem gospodar- stwa indywidualnego (działki rolnej) Coefficient of economic activity of population older than 15 years in households with the holder of individual farm (plot)	Odsetek użytkowników gospodarstw indywidualnych (działek rolnych) w wieku do 40 lat Percentage of individual farm (plot) holders younger than 40 years
		ogółem total	na 100 ha UR per 100 ha croplands			
1	2	3	4	5	6	7
Polska	1996	4 361 637	30,6	5,7	80,5	27,0
Poland	2002	3 388 456	23,4	7,2	59,1	25,9
Dolnośląskie	1996	151 739	19,6	7,6	78,3	26,3
	2002	120 352	15,1	8,5	56,6	22,6
Kujawsko- pomorskie	1996	196 558	20,7	6,0	77,1	32,7
	2002	145 567	14,9	8,2	61,6	29,9
Lubelskie	1996	561 793	37,6	4,4	84,6	28,3
	2002	433 039	29,5	6,6	62,3	27,8
Lubuskie	1996	46 393	16,3	7,8	75,8	24,2
	2002	42 987	13,7	8,4	54,6	21,7
Łódzkie	1996	390 075	35,1	6,1	82,1	28,0
	2002	291 114	26,3	8,1	65,8	28,3

cd. tab. 1

1	2	3	4	5	6	7
Małopolskie	1996	451 900	64,1	6,5	81,2	24,5
	2002	398 673	57,6	7,0	54,4	25,3
Mazowieckie	1996	657 001	30,8	5,2	82,5	29,3
	2002	470 669	21,8	6,8	65,3	27,9
Opolskie	1996	101 422	28,2	6,2	80,1	27,3
	2002	71 465	18,4	8,0	54,5	26,2
Podkarpackie	1996	480 930	66,6	4,5	84,8	23,2
	2002	374 929	54,7	5,3	53,5	22,5
Podlaskie	1996	234 203	21,2	3,8	82,7	30,1
	2002	182 279	16,5	5,9	62,1	30,4
Pomorskie	1996	96 609	15,1	7,4	75,8	31,3
	2002	79 481	11,5	8,8	59,6	28,4
Śląskie	1996	182 318	43,9	8,4	72,9	21,5
	2002	151 966	34,9	7,6	52,9	20,6
Świętokrzyskie	1996	295 155	46,9	4,0	83,8	23,8
	2002	230 892	38,8	5,5	61,2	23,4
Warmińsko- mazurskie	1996	99 992	11,3	5,4	77,8	31,1
	2002	79 779	9,0	6,9	58,7	27,7
Wielkopolskie	1996	351 253	24,7	7,2	78,0	32,0
	2002	262 901	17,5	9,4	62,0	29,9
Zachodnio- pomorskie	1996	64 296	10,2	8,4	75,7	25,5
	2002	52 363	7,8	9,0	56,4	21,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Source: own studies based on data from the Main Statistical Office.

Tabela 3. Zmiany poziomu intensywności produkcji rolnej w latach 1996–2002 według województw

Table 3. Changes in the intensity of agricultural production in the years 1996–2002 in particular voivodships

Województwo Voivodship	Lata Years	Średnia wielkość stada szt. na 1 gospodarstwo rolne Mean herd size ind. per farm		Udział podatku rolnego w dochodach własnych gmin % Percentage of agricultural taxes in communes' incomes	Udział gruntów ornych gospo- darstw indywi- dualnych w gruntach ornym gospodarstw rolnych, % Contribution of croplands in individual farms to croplands in agricultural farms, %	Obsada w gospodarstwach rolnych szt. na 100 ha UR Animal stock in farms ind. per 100 croplands		Udział zbóż w strukturze zasie- wów w gospodar- stwach indywidu- alnych w ogólnej powierzchni pod zasiewami w go- spodarstwach indywidualnych The share of cere- als in the total sown area in indi- vidual farms
		bydła cattle	trzody chlewnej pigs			bydła cattle	trzody chlewnej pigs	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Polska Poland	1996	2,3	5,9	2,2	84,5	41,1	103,5	70,9
	2002	1,9	6,4	2,3	87,9	32,7	110,2	78,0
Dolnośląskie	1996	1,8	4,8	2,2	75,7	24,1	66,3	70,8
	2002	1,0	3,9	2,4	79,9	13,6	53,5	80,0
Kujawsko- pomorskie	1996	3,4	14,6	3,2	84,6	40,4	173,0	72,8
	2002	3,6	19,2	3,6	89,5	37,6	201,2	75,7
Lubelskie	1996	2,0	4,2	4,3	93,6	38,4	81,6	71,4
	2002	1,4	4,4	3,9	96,0	27,9	86,1	77,4
Lubuskie	1996	1,9	6,7	2,3	59,8	21,1	75,5	76,4
	2002	1,3	5,2	1,9	69,9	15,2	59,9	83,6
Łódzkie	1996	2,6	5,2	2,0	97,2	48,7	99,5	68,7
	2002	2,1	6,6	2,2	98,2	39,3	120,6	76,8

cd. tab. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Małopolskie	1996	1,3	1,5	1,5	96,2	59,2	69,5	56,9
	2002	0,8	1,5	1,3	96,7	36,7	69,2	66,9
Mazowieckie	1996	2,8	5,4	1,5	96,6	46,5	89,3	70,4
	2002	2,5	5,4	2,2	97,3	40,6	88,6	78,7
Opolskie	1996	2,5	8,6	4,6	65,3	37,5	130,4	68,6
	2002	1,8	9,9	3,6	71,1	24,3	131,2	81,0
Podkarpackie	1996	1,3	1,5	2,4	93,5	47,5	56,5	61,9
	2002	0,6	1,2	1,7	92,5	24,7	48,1	69,8
Podlaskie	1996	5,3	7,5	3,1	94,0	56,2	80,1	74,5
	2002	5,7	7,7	3,1	96,9	59,9	80,2	80,2
Pomorskie	1996	3,2	11,3	1,8	75,0	31,2	109,6	71,7
	2002	2,6	13,6	2,0	81,1	23,1	119,9	78,2
Śląskie	1996	0,9	1,6	0,6	87,7	44,2	78,9	66,2
	2002	0,6	1,7	0,9	89,9	27,5	78,4	78,3
Świętokrzyskie	1996	1,7	2,3	2,7	94,7	45,3	60,8	66,6
	2002	1,2	2,8	2,3	97,8	32,4	76,9	72,2
Warmińsko- -mazurskie	1996	5,3	9,8	3,5	73,3	38,0	71,1	76,7
	2002	4,9	10,7	3,4	79,4	34,7	76,3	81,0
Wielkopolskie	1996	3,5	18,0	2,7	78,8	45,1	229,5	74,7
	2002	3,6	23,8	2,5	83,8	39,6	264,1	81,0
Zachodnio- pomorskie	1996	3,1	11,1	2,6	61,4	20,9	75,8	74,8
	2002	1,7	8,8	2,9	68,5	12,1	61,5	80,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Source: own studies based on data from the Main Statistical Office.